

Нина Н. Живковић

АРИСТОТЕЛОВО СХВАТАЊЕ ПРИЈАТЕЉСТВА И САВРЕМЕНИ СВЕТ

Апстракт. У раду је после уводних напомена о Аристотеловим чувеним етичким списима *Никомахова етика* приказана расправа о пријатељству. Реч је о расправама о етичким вредностима (добру, срећи, праведности, правичности...), међу којима се издваја пријатељство, којем је Аристотел посветио две књиге и коју је означио као врлину. Ослањајући се на атрибуте Аристотеловог схватања пријатељства, рад такође доноси промишљање о пријатељству модерног доба у ери интернета. Пријатељство у људском животу има веома важну улогу, те је читање и промишљање Аристотелове етике о пријатељству актуелно и пожељно и у данашњем добу. Предложено је и разматрање новог облика пријатељства у доба интернета, разлози и мотивација оваквог начина заједништва међу људима широм света кроз научно истраживање. Овакво истраживање има основац у Аристотеловој етици пријатељства, која представља непролазну вредност људске мисли.

Кључне речи: Аристотел, *Никомахова етика*, пријатељство, друштвене мреже

Увод

Аутор чувених етичких списа названих *Никомахова етика* Аристотел, грчки је филозоф и научник (Стагира, 384. п. н. е. – Халкида, 322. п. н. е.). По многим изворима управо је Аристотел пресудно одредио ток европске филозофије и науке до данас. Платонову академију похађао је са 18 година и у њој остао 20 година, а многи арапски и хришћански мислиоци тога доба називали су га једноставно *Филозофом*. Аристотел се временом ослобађао платонизма и креирао је

сопствено мишљење чије је средишње место припало онтолошкој *теорији идеја*.

Никомахова етика представља списе у десет књига који су тако названи по издавачу Никомаху, Аристотеловом сину, уз такође његову *Еудемову етику*, *Велику етику*, као и спис *О врлинама и пророцима*. Етика је средишна тема списа по којој је и само дело добило назив. Иако се етика у свим временима и друштвеним заједницама није истоветно изучавала и тумачила, она је својствена свим друштвима и појединцима и окупира човекову пажњу столећима. Стога је и сама *Никомахова етика* актуелна и данас после готово 25 векова од када је настала.

У I и X књизи *Никомахове етике* Аристотел износи теорију о људској *срећи* (блаженству), односно о етици среће. У I књизи он то чини у контексту расправе о томе шта представља највише *људско добро*, будући да свако делање тежи неком добру. Аристотел расправља и о три начина живота: (1) живот ужитака, (2) политички живот, и (3) мисаони живот. Две књиге је посветио посебно анализи врлине *пријатељства* (VIII и IX), док је врлини праведности у држави посветио књигу V.

Веома је значајна његова расправа о етичким и дијаноетичким (интелектуалним) врлинама. Аристотел даје оригиналну дефиницију етичке врлине:

„Врлина је одабирачка наклоност воље, која се држи средине подесне за сопствену природу, а одређене размишљањем, и то онако како би је одредио разуман човек. А средина је држање између двеју мана, једне која је претераност и друге која је недостатак“
(ЂУРИЋ 2013: XXI)

За Аристотела врлине представљају „средину између недовољне присутности и претеране изражености неке карактерне особине“ (ЂУРИЋ 2013: 3). У *Никомаховој етици* Аристотел расправља и о умо-

вању као највишој дијаноетичкој врлини, о добронамерности, сложности, добротинству. Као филозофску дисциплину етику је конституисао управо Аристотел.

1. Осврт на етику и морал

Када се говори о етици, важно је указати на разлику између ње и моралности, односно морала. Опште је прихваћено да моралност представља процес, морално расуђивање и морално понашање које је у складу са захтевима морала, способност понашања у складу са оним што је у моралном погледу добро. За морал се каже да произлази из свести појединца и углавном је усмерен на правила понашања. Другим речима, морал представља скуп правила понашања која се могу оценити као добра и лоша. Најкраће се може рећи да је морал предмет којим се бави етика, а етика је филозофска дисциплина о моралу. Човек непрестано промишља о мерилима према којима треба да се понаша и истовремено расуђује о исправности својих поступака, јер није увек сасвим сигуран да ли је у одређеној ситуацији поступио правилно. Та димензија људског деловања јесте морал, а бит морала се, према присталицама теорије *златног правила*, означава управо као *златно правило*. У позитивном смислу ово правило се изражава кроз тврдњу: *чини другима оно што желиш да они чине теби*, или негативно: *немој чинити оно што не желиш да они чине теби*. Ово правило срећемо кроз литературу и религију, међутим, бит морала у филозофском (етичком) смислу, попут Кантовог категоричког императива се изражава принципом *универзализације*. Неки аутори (попут БАБИЋА 2008 и БЕРЧИЋА 2007) сматрају да *златно правило* није ништа друго до формулација Кантовог категоричког императива.

Поред теорије *златног правила* или теорије *етике савести*, постоје и друге етичке теорије, попут

етике врлина (аретичке етике). Аристотел је све врлине, како је напред споменуто, поделио на моралне и интелектуалне (етичке и дијаноетичке), при чему је као опште етичке врлине навео: храброст и умереност; врлине везане за новац: дарежљивост и издашност; за част: понос, одлучност и суздржаност; као друштвене врлине навео је: духовитост, искреност и пријатељство док је као политичку врлину означио праведност. Према етици врлине човек је окренут себи, што представља заокрет, будући да је према Берчићу: „досадашња етичка теорија говорила како се треба односити према другима док нам аретичка етика коначно говори *какви требамо бити*, то јест у *какве се особе требаморазвити*“ (2008: 2).

Расправа о етици поведена је још од античког доба. Софисти су постављајући питања шта је морално и шта је праведно означили човека као „меру свих ствари“ (ЕТИКА). Сократ је поистоветио врлину са знањем – *човек нужно увек чини оно што зна да је боље* (ЕТИКА). Према Платону, етика служи за остварење највишег добра (мисли се на развитак човека као умног и моралног бића), тако да он ствара своје етичко правило по којем људска дела своју доброту и лепоту добијају тиме што се *добро* појављује као облик *лепог* (ЕТИКА). Аристотел налази највиши циљ људског деловања у *еудајмонији* (блаженство, срећа), а моралне врлине изводи из знања и из разумне воље која бира међу крајностима *златну средину* (ЕТИКА). За Томаса Хобса (Th. Hobbes) полазиште етике представља *егоистични појединац* и његове потребе које присиљавају човека *да се одрекне самовоље и насиља* и да створи начела владања која ће поштовати у животу своје заједнице. (ЕТИКА). Етика Имануела Канта (I. Kant) се често назива *етиком дужности* (БАБИЋ 2008: 46). Фридрих Ниче (F. Nietzsche) је одбацио хришћански морал као *морал стада* и тврдио да не постоје никакви морални феномени, већ само морал-

но тумачење феномена (ЕТИКА). За Карла Јасперса (K. Jaspers) *етичко деловање је унутрашње делање и делање у свету* (ЕТИКА), док Жан Пол Сартр (J. P. Sartre) то *делање* види као потпуно и слободно делање појединца, у односу на чију слободу други представљају границу (*Пакао, то су други*) (ЕТИКА).

Очигледна је бројност и разноликост филозофских схватања и тумачења етике и морала кроз њихову узрочност, односно повезаност кроз векове. Једну од прихватљивијих модерних дефиниција овог односа даје Ј. Бабић: „морал је предмет изучавања етике, филозофске дисциплине која за свој предмет изучавања има управо морал као специфични вредносни критеријум“ (2008: 36).

2. Аристотелова расправа о пријатељству

У *Никомаховој етици* Аристотел разматра човекову тежњу према вишем добру и одређује га као блаженство – сврху свих човечјих делатности. Како је споменуто, Аристотел за моралне врлине каже да међу крајностима треба бирати златну средину. М. Ђурић у предговору *Никомахове етике* додаје:

„Аристотелов принцип средине није осредњост [...], врлина као средина представља испуњење иманентног циља, јер док претераност представља излажење из области циља, а заостатак заостајање за оним што се захтева првобитним циљем, средина као синтетичка структура представља пуну меру онога што циљ захтева.“ (2013: XXIX)

Аристотел је расправи о пријатељству посветио две књиге *Никомахове етике*, анализирајући проблеме који се тичу ове важне животне вредности. Важно је нагласити да је тадашњи хеленски свет у времену у којем је живео Аристотел иначе веома ценио пријатељство, и он за њега користи израз *Филија*, који

преводимо као *пријатељску љубав*, а често се користи и за саму љубав, пошто се пријатељство и љубав међусобно прожимају, јер људи који воле друге особе желе са њима да остваре искрено пријатељство.

Указујући да баш нико не би могао да изабере живот без пријатеља, па чак да има и сва добра овог света, Аристотел поставља питање:

„јер шта им користе сва та спољна добра ако су лишени могућности да чине добро, а то се највише чини пријатељима и тада је најпохвалније?“

(АРИСТОТЕЛ 2013: 162)

Аристотел каже да постоје три мотива наклоности због којих људи воле, односно због којих склапају и негују различите облике пријатељства, а то су: због ужитка, због користи или због добра. Ова трострука врста вољења јесте критеријум за разликовање три врсте пријатељства код Аристотела: (1) пријатељство ради ужитка (угодности, задовољства), (2) пријатељство ради користи, и (3) пријатељство ради добра самог пријатеља.

У првом случају особа воли другу особу због угодности коју у њој налази, а не због ње саме. Слично је и када неко некога воли ради користи. Аристотел то експлицитно наводи: „пријатељ ту није вољен као личност, него зато што у једном случају пружа корист, а у другом уживање“ (АРИСТОТЕЛ 2013: 165). Наравно, Аристотел истиче да се зато таква пријатељства лако растурају и да се гаси наклоност према њима чим престану да буду корисни. Он објашњава да се оваква пријатељства срећу код старијих људи, и код младих људи уколико су користољубиво настројени. Поред тога, Аристотел каже да се међу младим људима највише може уочити пријатељство ради ужитка.

Тек трећа врста пријатељства подразумева да се пријатељ воли ради њега самог, а не због ужитка или користи. Право, истинско пријатељство је оно

које се заснива на односу према доброти, па се може назвати *пријатељством добрих*. „Савршено пријатељство је оно које везује људе добре и сличних моралних квалитета“, истиче Аристотел. Дакле, само добри људи могу желети добро свом пријатељу који је исто добар. За такво пријатељство Аристотел каже да је стално, јер обухвата све услове за право пријатељство (АРИСТОТЕЛ 2013: 166).

У пријатељству добрих, пријатељ један од другог добија слично или исто што и он сам даје. Наравно, Аристотел ће закључити да се таква пријатељства ретко срећу, јер мало има таквих људи. Не може бити доброг живота без истинског пријатељства, јер ниједан човек није острво, усамљеник који не види и не доживљава људе око себе.

Аристотел расправља и о пријатељству у којем је једна страна моћнија од друге. Овде наводи да има на уму пријатељство између оца и сина, старијих и младих, владара и поданика.¹ Аристотел указује на разлике у поимању *једнакости* јер она не представља исти однос као једнакост код праведности. За њега не могу бити пријатељи они међу којима постоји разлика у погледу доброте или рђавости, или имућности. Љубав је код Аристотела веома важна вредност пријатељства, те он издваја мајчинску љубав као узор најлепшег пријатељства, баш зато што се срећа материнства састоји у пружању љубави.

Значајно је навести да Аристотел човекову срећу не види у било каквој активности, већ у оној делатности ума за коју је задужен најбољи део у нама. Дру-

¹ Треба имати у виду да Аристотел указује да пријатељство родитеља према деци није исто као владара према поданику, а чак ни однос оца према сину не може бити исти као однос сина према оцу. Будући да је једнакост важна компонента пријатељства, она овде није могућа јер у оваквим односима не добијају обе стране подједнако, а Аристотел сматра да човек треба да узврати онолико колико је примио или још више. Разуме се да се дешава да се ово не може остварити.

гим речима, срећа лежи у таквој делатности ума, која одговара врлини. Тако је за њега савршена срећа једнака *контемплацији* (мисаоном посматрању). Како је срећа према његовом мишљењу *делатност душе у складу са потпуном врлином*, он је означава и као *крајњи људски циљ*. Када Аристотел каже *највредније у нама*, он мисли на мислећи принцип у нама, или на нешто друго што нас води и има свест о моралном добру и о узвишеном. А највеће уживање пружа – тврди он – оно које доноси највеће и право знање, то јест филозофија. Када Аристотел истиче да би крајњи, највиши циљ био онај за који се опредељујемо увек због њега самог, а *никада* због неког другог, он одмах додаје: „да се чини да је такав циљ пре свега срећа јер њу бирамо увек због ње саме, а *никада* због нечег другог“ (АРИСТОТЕЛ 2013: 12). *Еудемонија* је, дакле, оно више добро чему све тежи и Аристотел истиче да је човек не може постићи ако нема пријатеље.

Анализирајући *великодушност*, Аристотел наводи *душевну величину* која је, како каже, *управљена ка великим циљевима*. Тако он за амбициозног човека (човека који поседује *душевну величину*) каже да се он може таквим сматрати ако се осећа способним за велике ствари. Као недостатак *душевне величине* код људи Аристотел је навео малодушност или понизност, док је претеривање о себи (*незаслужено прецењивање*) одредио као охолост, односно сујету. Амбиција се дакле према Аристотелу састоји у великим циљевима, те је реч о човеку који чини добра дела, срамота га је да прима услуге, а „*карактеристично за таквог човека је да ни од кога ништа не моли*“, наводи Аристотел (2013: 79).

Човек треба да има онолико пријатеља са колико би могао заједнички да живи – одговориће Аристотел, али и додати да не треба тежити за квантитетом, већ за оним бројем који представља *довољност (достатност)* за заједнички живот. Пријатељ је, према

Аристотелу, нужнији у несрећи, а лепше га је имати у срећи, међутим, он сматра да је добро посетити пријатеља који је у невољи иако непозван, јер је како он каже пријатељева дужност да чини добро. Он на неколико места у списима подвлачи да је пријатељство заједница. На крају IX књиге Аристотел готово поетски закључује:

„И један и други, може се рећи, постају бољи, јер један другог подстичу на добро и исправљају. Један од другог примају печат онога што им је код њих најдраже, па се отуда и каже добро се од доброг прима“.
(АРИСТОТЕЛ 2013:205)

М. Вучетић сажима Аристотелово увиђање речи-ма да није довољно постићи врлине само на личном већ и на плану заједнице и истиче: „пријатељство се остварује у заједништву, прокушава у дјеловању, а очитује у праведности“ (2007: 578).

2. Нека питања савременог виртуелног пријатељства

Несумњиво је да пријатељство спада у једну од највећих вредности које у животу имамо и да се овој вредности с правом одувек поклањала посебна пажња у филозофским расправама. Расправе о пријатељству још увек трају и оне ће свакако окупирати научну пажњу и у временима која долазе.

Та временска димензија расправе о Аристотеловом етичком спису *Никомахова етика* може послужити, на пример, за питања о идеји појаве тзв. социјалних мрежа данас. Ове мреже су настале захваљујући развоју нових информационо-комуникационих технологија у последњим деценијама прошлог века и веома су омиљене. Њихово оснивање, непрекидни развој и побољшавање чини се са циљем

повезивања људи, склапања пријатељстава на веома једноставан и брз начин. Друга кључна сврха појаве и коришћења ових мрежа од стране милиона људи широм планете јесте несумњиво веома брза и лака размена информација.

Може се поставити питање да ли су оснивачи ових мрежа имали на уму Аристотелову тврдњу о великом значају пријатељства, односно о природној људској потреби за пријатељима? Још важније, да ли су имали на уму кључно својство пријатељства које Аристотел назива заједништвом, односно заједницом?

Главна порука коју оснивачи ових мрежа упућују корисницима широм света је позив на ово заједништво: постати пријатељ у (виртуелној) заједници. Могли бисмо се запитати да ли људи баш увек користе мреже као начин за склапање истинског пријатељства или је реч само о практичном, лакој комуницирању и лакој добијању информација? Утисак је да би анализа неког озбиљног истраживања, највероватније још више потврдила Аристотелово виђење правог пријатељства. Могуће је такође да Аристотел не би био никад актуелнији него данас, нарочито његови савети и поуке о томе како да негујемо врлине које су драгоцене за квалитетан, етички живот. То сигурно не може бити што већи број пријатеља на друштвеним мрежама који се рекламира. Аристотел би данас сигурно био запањен када би му се неко похвалио да има преко 1000 пријатеља, на пример на Фејсбуку.

Споменуто је да је пријатељство у хеленском свету било веома поштовано као вредност, али се ово може тврдити и у 21. веку, када је према оценама многих истраживача човек усамљенији више него икада пре у својој цивилизацији. Ово изгледа као парадокс, јер захваљујући интернету и лакој и брзој повезивању људи широм планете, усамљеност не би требало да мучи данашњег човека. Одговоре на то питање, међутим, можемо наћи у Аристотеловој рас-

прави, али под условом да се свет не одриче атрибута правог пријатељства о којима он говори. Јасно је да поменуте друштвене мреже представљају само начин склапања пријатељства, а да тек касније њихови корисници (евентуално) постају пријатељи. Сведоци смо управо таквих случајева: коришћењем друштвених мрежа дошло је до познанства између особа које се пре тога никада нису среле у реалном свету. То познанство је потом прерасло у пријатељство уз помоћ разних опција за контакт и комуникацију. Сличност у ставовима и животу, дељење сличних или истих животних вредности, сличност у интересовањима, сензибилитету особа и сл. може довести до склапања пријатељства у реалном животу. Како је Аристотел био реалиста, а не идеалиста, веома би било занимљиво претпоставити како би он данас расправљао о виртуелном пријатељству.

Многи аутори који се баве тумачењем Аристотелове мисли указују да би баш у данашње време било необично важно посветити се читању Аристотелове етичке мисли. То зато јер би се у њој проналезиле оне поуке које могу да обогате људски лични, али и друштвени живот. Јер на крају, када искључи компјутер и одјави се са друштвених мрежа, човек најчешће остаје сам. Промовисање *поседовања* што већег броја пријатеља (пратилица) које чине власници ових друштвених мрежа на разне начине, може се оценити као израз њихове тежње за профитом, а не искрене жеље да људи буду истински пријатељи.

На друштвеним мрежама је пријатељство назив за заједницу људи који се међусобно не познају, док се у реалном животу тако нешто никад не може тврдити за пријатељство. Пријатељство на интернету је могуће склопити једноставним кликом на понуду на екрану *add friend*, односно прихватити нечији такав позив. Наравно да се таква релација углавном непознатих људи никако не може назвати пријатељством.

Разуме се да Аристотел овакве односе никада не би назвао пријатељством; напротив, указао би зашто овај назив треба променити у неки други.

Без обзира на начин размишљања о пријатељству, утисак је да га већина нас доживљава и разуме као однос људи којем се као кључни атрибути могу навести: добронамерност, солидарност, разумевање, утеха, једнакост, толеранција, оданост, искреност, љубав. Тешко да би ико довео у питање сва она својства пријатељства о којима говори Аристотел, али је исто тако тешко тврдити да у реалном животу сви ми доследно негујемо право пријатељство којем нас он учи. Сигурно је да у сваком од нас постоји жеља за таквим пријатељима, те да, уколико желимо искрене пријатеље, морамо и сами бити искрени. Друштвене мреже су несумњиво само један од начина пословања у савременом капиталистичком свету и може се тврдити да њиховим оснивачима нимало није стало да њихови корисници заиста склапају права пријатељства. Њима је важније да их држе будним на својим мрежама како би остваривали што већи профит за себе.

Уколико упркос огромној промоцији пријатељства на друштвеним мрежама, човек који се одјави са њих, односно искључи компјутер, осети усамљеност, неизбежно се доводи у сумњу квалитет његовог реалног живота, поред виртуелног пријатељства.

Закључак

Читава филозофска мисао која долази после Аристотела не заобилази његове етичке списе и постоје бројна истраживања и тумачења и најумнијих филозофа све до данас. Један од савремених, француски филозоф Жак Дерида (J. Derrida, 2009) у својој чувеној књизи *Политике пријатељства* узвикује: „O mes

amis, il n'y nul amie“ („О пријатељи моји, нема пријатеља“).

Он објашњава да цитира изреку која се приписује Аристотелу, а „подријетло се, како изгледа, доиста губи у анонимности прадавне ноћи“. Дерида тумачи ову изреку на занимљив начин и наводи обрнуту изреку Ф. Ничеа „непријатељи, нема непријатеља – вичем ја живи луђак“, дајући објашњења појмовима пријатељ и непријатељ. Уводећи појам непријатеља, Дерида, наиме, говори о модерној политичкој димензији пријатељства, а модерна политика не може без појма непријатеља.

Аристотел, наводи Дерида (2009) изгледа ставља пријатељство *изнад права и политике* када каже, на почетку *Никомахове етике*, да: „када су људи пријатељи, више нема потребе за правичношћу, док им је, ако су само правични, усто потребно још и пријатељство, а највиши израз правичности, према опћем мишљењу, има нарав пријатељства“. Дерида истиче:

„Али, ако је пријатељство изнад правичности – политичке или етичке – оно је непосредно најправичније“ (2009)

Оно што Дерида на крају овог свог чланка истиче делује значајно за домен друштвеног уређења, јер чувеним цитатом о пријатељу претвара на самом крају у усклик демократама:

„Kada ćemo biti spremni za iskustvo jednakosti, koje bi moglo s poštovanjem iskusiti to prijateljstvo, i koje će konačno biti pravično, što znači, prema mjeri svoje bezmjernosti? O prijatelji moji demokrati...“ (ДЕРИДА 2009)

Овај пример илуструје како је само велики утицај Аристотела на многе значајне филозофе после њега. Дерида у својој књизи не разматра политике пријатељства само у контексту политике већ и као *политичко пријатељство*. Аристотелове поуке о томе

како се негује право пријатељство као важна етичка врлина чине се данас потребним и актуелнијим више него икада.

Литература

- ARISTOTEL. (2013): *Nikomahova etika*. Prevod Radmila Šalabalić, predgovor Miloš Đurić, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića,
- BABIĆ, Jovan. "Etika i moral". *Theoria* br. 51 (2008): str. 35 – 48. <http://jovanbabic.com/EtikalMoral.pdf> (11.8.2017.)
- BERČIĆ, Boran. „Etika vrlina.“ *Filozofska istraživanja* br. 109, god. 28, sv.1 (2008.): str. 193 – 207.
- VUČE TIĆ, Marko. „Priateljstvo u Aristotelovoj filozofiji“. *Filozofska istraživanja*, br. 107, god. 27, sv.3 (2007.): str. 571 – 579.
- DERRIDA, Jacques. *Politike prijateljstva.*: <http://pescanik.net/politike-prijateljstva/> (2.8.2017.)
- ĐURIĆ, Miloš. „Aristotel kao etičar“: predgovor / *Aristotel. Nikomahova etika*. Novi Sad: IK Zorana Stojanovića, 2013, str. V – XXXVII
- ETIKA: hrvatska enciklopedija. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18496> (11.7. 2017.)
- KRATKA istorija filozofije; sofisti. <http://kif.filozofijainfo.com/sofisti-citati/>(18.9.2017)

Nina N. Živković

ARISTOTLE'S UNDERSTANDING OF FRIENDSHIP AND MODERN WORLD

Abstract. In this paper, after the introductory remarks on Aristotle's best-known work on ethics, The *Nicomachean*

Ethics, a discussion of friendship is presented. The discussion focuses on ethical values (goodness, happiness, justice...), more specifically on friendship, to which Aristotle has dedicated two books, and which he labelled as a virtue. Relying on the attributes of Aristotle's understanding of friendship, the paper also brings reflection upon the notion of friendship in the modern Internet era. In man's life friendship has a very important role and reading and discussing Aristotle's ethics about friendship is very significant and even desirable in the modern age. The idea is also to consider a new form of friendship in the age of Internet, the reasons and motivations for this mean of communication among people around the world through scientific research. Such research or discussion would have a bearing on Aristotle's ethics of friendship, which represents the enduring value of human thought.

Keywords: Aristotle, *Nicomachean Ethics*, Friendship, Social media

Николија Гроздановић, Филозофски факултет